

УДК 94:392.3(477)(092)Грушевський
DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/45-1-6>

Марія ПОЛИВАЧ,
orcid.org/0000-0003-0975-4987
кандидат історичних наук,
старший викладач кафедри журналістики та мовної комунікації
Національного університету біоресурсів та природокористування України
(Київ, Україна) mariapolyvach@ukr.net

РІД МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО – МАТЕРИНСЬКА ЛІНІЯ В ХІХ-ХХ ст.

Метою статті є огляд й упорядкування знайденої інформації про родовід М. Грушевського по материнській лінії ХІХ-ХХ ст., дослідження його та біографічний опис родичів історика, а також викладення власного бачення родоводу Грушевських.

Методи. Для проведення даного дослідження з урахуванням його специфіки застосовано основоположні принципи історизму, конкретності, всебічності, об'єктивності, системності, достовірності, історіографічної традиції, детермінізму, принцип опори на історичні джерела та термінологічний принцип.

Для їх реалізації було використано такі дослідницькі методи: аналіз і синтез, індукція та дедукція, узагальнення, логічний, проблемно-хронологічний, діахронний, ідеографічний, історико-системний, порівняльно-історичний, персоніфікації, історико-географічний, статистичний, бібліографічний, методи джерелознавчого та архівознавчого аналізу.

Результати. Жінка – це повне коло. Усередині її є влада створювати, виховувати і трансформувати – зазначає Діана Маріхільд. Й справді, з пуповини матері і до самого дорослішання людина, мов губка, вбирає всі знання від матері і з ними йде у світ.

Публікація актуалізує питання родоводу Михайла Грушевського по материнській лінії в період з початку ХІХ ст. по ХХ ст. Чималий обсяг наукових робіт присвячений характеристиці чи тлумаченню колосального наукового, історичного, літературного доробку М. С. Грушевського, натомість мало приділено уваги історії його роду, особливо по материнській лінії – родині Оппокових.

У статті проаналізовано чималу кількість біографічних довідок про Михайла Сергійовича Грушевського, зокрема, таких авторів: В. О. Шамка, Н. М. Вахненко, І. М. Капленка, М. О. Кучеренка, С. М. Панькової та ін., було проаналізовано матеріали Історико-меморіального музею Михайла Грушевського та архівні документи Центрального державного історичного архіву України в м. Київ (далі – ЦДАК України), проте основним джерелом інформації є його автобіографія, написана 1906 р. Попри наявні публікації, тема родоводу Грушевських досі лишається актуальною та потребує опрацювання.

Висновки. Встановлено, що представники роду Оппокових були багатодітними, підтвердженням цього слугують архівні документи. Окрім того, що більшість представників чоловічої статі родини Оппокових були представниками духовного сану, члени даного роду займалися науковою, лікарською практикою та просвітницькою діяльністю. За проукраїнську позицію деяких членів роду було покарано засланням. Великий вплив на майбутнього історика справило його дід о. Захарій. Пам'ять про діда та улюблене с. Сестринівку Михайло Сергійович зберіг на все життя.

Ключові слова: Михайло Сергійович Грушевський, родовід, материнська лінія, Оппокові.

Maria POLYVACH,
orcid.org/0000-0003-0975-4987
PhD in History,
Senior Lecturer at the Department of Journalism and Language Communication
National University of Life and Environmental Sciences nature management of Ukraine
(Kyiv, Ukraine) mariapolyvach@ukr.net

MYKHAYL HRUSHEVSKY'S FAMILY – MOTHER'S LINE IN THE XIX-XX CENTURIES

The purpose of the article is to review and organize the information found about the genealogy of M.S. Hrushevsky on the maternal line of the XIX-XX centuries, his research and biographical description of the historian's relatives. In addition, outlining his own vision of the Hrushevsky family tree.

Methods. The basic principles of historicism, specificity, comprehensiveness, objectivity, system, reliability, historiographical tradition, determinism, the principle of reliance on historical sources and the terminological principle are used to conduct this study, taking into account its specifics.

For their implementation the following research methods were used: analysis and synthesis, induction and deduction, generalization, logical, problem-chronological, diachronic, ideographic, historical-systemic, comparative-historical, personification, historical-geographical, statistical, bibliographic, methods of source and archival analysis.

Results. A woman is a full circle. There is a power inside to create, educate and transform - says Diana Marihild. Indeed, from the mother's umbilical cord until adulthood, a person absorbs all the knowledge from his mother like a sponge and goes into the world with them.

The publication actualizes the issue of the pedigree of Mykhailo Hrushevsky on the maternal line in the period from the beginning of the XIX century till the twentieth century. A considerable amount of scientific works was written which describe or interpret the colossal scientific, historical and literary achievements of M.S. Hrushevsky, but little attention was paid to the history of his family, especially on the maternal line – the Oppokov family.

The article analyzes a large number of biographical references about Mykhailo Serhiiiovych Hrushevsky, in particular such authors as VO Shamko, NM Vakhnenko, IM Kaplenko, MO Kucherenko, SM Pankova, etc. The materials of the Mykhailo Hrushevsky Historical and Memorial Museum and archival documents of the Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv (hereinafter - CDIAC of Ukraine) were analyzed, but the main source of information was his autobiography written in 1906. Despite the available publications also need processing.

Conclusions. It has been established that members of the Oppokov family had many children, as evidenced by archival documents, in addition to the fact that most males of the Oppokov family were members of the clergy, members of this family engaged in scientific, medical practice and educational activities. Some members of the family were sent into exile for their pro-Ukrainian position. Of great importance to the future historian was his grandfather - Fr. Zechariah. The memory of his grandfather and his favorite village Mykhailo Serhiiiovych has kept for all life.

Key words: Mykhailo Serhiiiovych Hrushevsky, pedigree, maternal line, Oppokovi.

Вступ. «...я собі сотворив своєрідну релігію сім'ї, положив в основу обов'язок любити своїх рідних і передусім своїх батьків, братів і сестер, не зважаючи ні на що, тремтіти за їх життя і здоров'я, служити їм і піклуватися ними і над усе цінити можливість жити вкупі і тим тішитись як найвищим щастям».

Михайло Грушевський (Київ, 2006: с. 3)

Метою статті є огляд й упорядкування знайденої інформації про родовід М. Грушевського по материнській лінії XIX–XX ст., дослідження його та біографічний опис родичів історика, а також викладення власного бачення родоводу Грушевських.

Методи дослідження. Для проведення даного дослідження з урахуванням його специфіки застосовано основоположні принципи історизму, конкретності, всебічності, об'єктивності, системності, достовірності, історіографічної традиції, детермінізму, принцип опори на історичні джерела та термінологічний принцип.

Для їх реалізації було використано такі дослідницькі методи: аналіз і синтез, індукція та дедукція, узагальнення, логічний, проблемно-хронологічний, діахронний, ідеографічний, історико-системний, порівняльно-історичний, персоніфікації, історико-географічний, статистичний, бібліографічний, методи джерелознавчого та архівознавчого аналізу.

У драматичній історії нашого народу є величні постаті, яких ніколи не огорне темінь забуття, які завжди будуть з Україною, попри лихоліття і негоди, байдужість і духовне зубожіння. До них насамперед слід віднести Михайла Сергійовича Грушевського (29 вересня 1866 р. – 24 листопада 1934 р.) – видатного історика, визначного державного і громадсько-політичного діяча, літературознавця, письменника, публіциста, організа-

тора української науки, академіка Всеукраїнської академії наук і Академії наук СРСР. Як зазначав Ю. Лаврінченко: «Грушевський сполучає в собі дві гігантські творчі постаті: найбільший дослідник тисячолітньої історії України і найбільший творець живої історії – великого відродження України XX ст.» (Суми, 2016: с. 5).

Михайло Грушевський походив з родини Грушів-Грушевських, що здавна оселилася в чигиринському повіті на Київщині. Цей рід, мабуть, був колись козацький. Ще за часів Богдана Хмельницького в історичних спогадах фігурує військовий писар Іван Груша, «чоловік дуже освічений і розумний». Пізніше Груші замінили шаблю на хрест – стали пан-отцями, але багатством ніколи не славилися.

У своїх спогадах Михайло Грушевський зі слів батька малює колоритні портрети діда і бабусі. «Батько оповідав, що дід був людина характеру легкого, веселого, байдужого до справ житейських, майстер поспівать, і побалакать, і поострословить, притім характеру доволі самостійного.

Бабка моя Марія, в противність дідові, була людина вдачі твердої, владної і хазяйновитої. Мій батько вдався в неї фізично – не в діда, невисокий, шатенуватий, тілистий, тим часом як дід був «циганкуватий» – худорлявий, чорнявий, жвавий. Але в характері батька було, мабуть, більше від діда, ніж від неї. Він був людиною лагідною, дуже доброю, щирою, хороший чоловік був».

Батько Михайла, Сергій Федорович, своєю енергією та здібностями здобув вищу освіту – закінчив Київську духовну академію, проте свячення не прийняв, а почав працювати учителем словесності. Сергій Федорович був талановитим педагогом. Розпочавши кар'єру звичайним вчителем, він невдовзі вже працював інспектором,

потім директором і здобув титул «превосходительства». Саме він склав зразковий шкільний підручник церковнослов'янської мови. Ця його праця мала визнання майже по всій Російській державі і принесла автору чималу славу та гроші (Київ, 2016: с. 8-9).

З попівського роду походила і мати Михайла Сергійовича Глафіра Захарівна, народжена Оппокова по лінії батька, а по лінії матері – Сарчинська (Суми, 2016: с. 5). Згадуючи материнську родину, М. С. Грушевський писав: «Сім'я, з котрої походила моя мати, була теж духовна, але іншого складу, ніж батькова. Вона була з західної Київщини, і глибока різниця між київським Подніпров'ям, козацько-гайдамацьким, що вело неустанну боротьбу з польським пануванням, і Київщиною західною, що пасивно і більш-менш покійно зносила се панування, відбилося також на фізіономії обох сих родів. Дід мій Захарій Іванович походив з дуже многолюдної родини, котрої гніздо, здається, було в Сквирському повіті», – і пізніше оцінював та додавав: «Були се люди, очевидно, здібні й енергійні». «Звались вони властиво Оппокевичі: се мені якось незадовго до смерті сказала бабка – се держалось під секретом чомусь, і дід не любив і ніколи не згадував про се» (Київ, 1992: с. 197-198, 221).

Скориставшись вказівкою історика, родинне гніздо тих, хто звалися «властиво Оппокевичі», взялися шукати серед збережених духовних документів Сквирського повіту Київської губернії. Вже перші виявлені відомості містили в собі запитання, на які однозначної відповіді ми не можемо дати і сьогодні через обмежену кількість доступних джерел. Йдеться про первісне прізвище, яке на початку XIX ст. мало форми: «Опоцкевич», «Опоцкой», «Опоцкий» та «Опуцкевич». Найчастіше трапляється форма «Опуцкевич» (1802 р., 1804–1805 рр.; 1810–1820 рр.), значно рідше – з коренем «опо»: «Опоцкой», «Опоцкий» (1806–1807 рр.), «Опоцкевич» (1811 р.). Власне, ця остання виявлена лише раз, до того ж одночасно з «Опуцкевич». Йдеться про метричну книгу Дмитрівської церкви с. Мусіївки Сквирського повіту за 1811 р., де 45 актових записів про хрещення дітей та вінчання подружжя скріплені підписом священника Івана Опуцкевича, а зведена відомість про народжених, вінчаних та померлих за цей рік («екстракт») – підписом «священник Оппокевич». Рідний брат Івана, паламар Покровської церкви містечка Паволочі Сквирського повіту, того ж року записаний у метричній книзі «Петром Опуцкевичем». Знаємо також, що батько Івана і Петра носив прізвище Опуцкевич, що дає

підстави визначити цю форму ранішою і поширенішою, зонайменше на письмі. Усі різноманітні прізвища могли бути пов'язані з правописними непорозуміннями при переході наприкінці XVIII ст. з офіційної польської мови та традиційної латинської греко-католицької церкви на російську. Не слід відкидати і можливі відмінності у написанні та вимові прізвища. «Коли і при якій okazji змінено їм сю фамілію, я так і не знаю. Практиковано се в духовних школах, практикували люди й на власну руку» (Київ, 1998: С. 119), – писав М. Грушевський.

Повернемося до родинного дерева Оппокових, а точніше до прапрадіда М. Грушевського. Це був Петро Опуцкевич (Опоцкевич) (серед. XVIII ст. – не ран. 1787 р.) – уніатський священник у невідомому на тепер с. Кошовина, можливо, на Київщині. Петро Опуцкевич мав синів Івана та Петра. Іван Петрович Опуцкевич (бл. 1774–1837 рр.) – прадід Михайла Грушевського – був дяком у містечку Паволочі Сквирського повіту. У 1808 р. він осів у селі Мусіївка Сквирського повіту, де став невдовзі священником.

Вперше ім'я Івана Петровича Опуцкевича (саме Опуцкевича!) – прадіда Михайла Грушевського по материнській лінії – виявлено у сповідному розписові містечка Паволочі Сквирського повіту за 1802 р. На той час 27-річний Іван був дячком однієї з місцевих церков – Покровської. Разом з ним записаний 22-річний брат – Петро Петрович Опуцкевич».

Народився Іван Петрович близько 1774 р. (–1837 р.) у сім'ї священника. Після шестирічної служби дяком у Покровській та Богоявленській церквах містечка Паволочі Сквирського повіту та закінчення Житомирської польської семінарії по класу риторики єпископом Чигиринським Іринеем 28 листопада 1808 р. був рукопокладений на диякона Дмитрівської церкви с. Мусіївки Сквирського повіту. 4 липня 1809 р. з благословення митрополита Київського і Галицького тим самим єпископом висвячений на священника цієї ж церкви, де прослужив 27 р.

У збережених та опрацьованих метричних книгах Дмитрівської церкви с. Мусіївки за 1810–1815 рр. та 1818 р. Іван Петрович власноручно ставить свої підписи – «священник Іоанн Опуцкевич». У записах про народження синів Сильвестра (1812 р.), Захарія (1814 р.) та Євдосія (1818 р.) читаємо: «В священника Іоанна Петровича Опуцкевича и жены его Екатерины Стефановны родился младенец...» У метричній книзі за 1820 р. кожний запис про хрещення, вінчання, померлих засвідчено: «Молитствован

священником Іоанном Опуцкевичем», «венчан священником Іоанном Опуцкевичем». Проте підсумкову відомість – «екстракт» – Іван Петрович вже підписав – «священник Іоанн Опоков». Ця нова форма прізвища саме в 1820 р. вперше задокументована і в кліровій відомості Дмитрівської церкви с. Мусіївки, що підтверджує час зміни прізвища з Опуцкевича на Опоков, а згодом і Оппоков. З 1821 р. в метричних книгах та клірових відомостях трапляється лише прізвище «Опоков» або «Оппоков». В окремих випадках у документах за один рік (упродовж 1820–1830-х рр.) вживається водночас «Опоков» і «Оппоков», що свідчить про поступове утвердження сталої форми. Ми не знаємо, чи мав Петро Опуцкевич інших синів, окрім відомих Івана і Петра, і як вони вчинили зі своїм прізвищем. Достеменно лише відомо, що одночасно з Іваном змінив прізвище і молодший брат – Петро Опуцкевич: клірова відомість Дмитрівської церкви с. Мусіївки за 1820 р. подає ім'я паламаря Петра Петровича Опокова.

Іван Петрович Опуцкевич (Оппоков) з дружиною Катериною Стефанівною мав шістьох синів: Віктора (бл. 1804 р. – не пізніше 1880 р.), Іоанкія (1806–1871 рр.), Федора (бл. 1809 р. – не пізніше 1853 р.), Сильвестра (1812–1876 рр.), Захарія (1814–1895 рр.), Євдосія (1818–1819 рр.) та чотирьох доньок: Марію (Маріамну, бл. 1817–1899 рр.), Агрипину (бл. 1820–1865 рр.), Уляну (бл. 1822–1848 рр.), Ганну (бл. 1826–після 1888 р.). Помер Іван Петрович 14 травня 1837 р. в Мусіївці, залишивши дружину з двома незаміжніми доньками – Уляною і Ганною. Невдовзі Уляна вінчалася з дияконом Павлом Карповим, рукопокладеним до Дмитрівської церкви с. Мусіївки. Не пізніше 1842 р. побралася і Ганна з випускником Київської духовної семінарії Стефаном Гришковським, а Катерина Стефанівна з цього часу продовжувала проживати в родинному гнізді. Востаннє її ім'я зустрічається у кліровій відомості за 1850 р. Саме про неї згадувала Глафіра Захаріївна Оппокова (Грушевська) після народження онуки Катерини: «Я как пишу Катя, так мне хочется спросить, в честь кого это имя? У меня была бабушка Екатерина и двоюродная сестра». Звісно, Глафіра, народжена 1847 р., пам'ятала свою бабу за розповідями старших та могилкою, яку відвідувала з батьками.

«Дід мій (Захарій Іванович Оппоков, 1814–1895 рр.) скінчив семінарію, коли се ще було великою рідкістю, визначався любов'ю до книги, особливо любив історію України; виявляв певний український патріотизм і неохоту до Великої Росії, критично дививсь на правительство, але боявся всякої політики». Закінчивши 1833 р.

Київську духовну семінарію, він посватав Анну Василівну Сарчинську (Зарчинську) з с. Сестринівки і став священником у с. Рудому Сквирського пов. У 1839 р. переведений до церкви Покрови с. Сестринівка на парафію тестя – Василя Зарчинського. Заснував там і утримував за свій кошт школу при церкві. «Завдяки своїй освіті, здібностям, властному й самостійному характерові, гравролю серед духовенства, був беззмінним благочинним, часто бував у різних делегаціях до єпархіальних властей, председателем єпархіальних з'їздів. Не був невразливий на зверхні декорації, доволі часто фотографувався з своїми регаліями й оздобами, котрих мав досить. Але вульгарним кар'єристом не був, не шукав переходу до міста, не кланявся, не запобігав». Отримані ним ордени Св. Анни (3-го і 2-го ступенів) та Св. Володимира (4-го ступеню) давали право спадкового дворянства. Воно й було надане 1887 р. рішенням Київського дворянського зібрання. З 9 дітей у родині виросли п'ятеро: Вікторія (1837–1897 рр.), Захарій (1845–після 1918 рр.), Глафіра (1847–1918 рр.), Іполит (1850–1933 рр.) та Павлина (1852–1939 рр.).

М. Грушевський у своїх спогадах писав: «Дід мій Захарій Іванович походив з дуже багатодітної родини та мав волелюбний характер [...]. Баба моя мала характер легкий, трохи амбітний, завсіди привітний і погідний, людина була дуже розумна, тактовна й хазяйновита, невеличка собою, при тім, певно, колись дуже гарна, жвава й непосидюща настільки, наскільки був нерухливий і статичний в своїм поведженні дід. Освіту мала вона «домашню», трохи з польським відтінком» (Київ, 2016: с. 9).

Оскільки дід по батьківській лінії – Федір Васильович Грушевський – помер за 15 років до народження Михайла, а бабусю Марію Кирилівну він також ледве пам'ятав, то єдиним родинним гніздом у свідомості молодого Грушевського було село Сестринівка Бердичівського повіту на Київщині, де мешкали Оппокови. Починаючи від 1873 р. Сергій Федорович час від часу привозив родину до Сестринівки. Михайлові враження від Сестринівки були, за його словами, «незвичайно сильні, яскраві. Українське село, ліси, води, український народ, українська мова – все це ввірвалося в мою душу як якийсь інший, кращий світ, до котрого я потім міг тільки душею і мрією тягнутися, відраховуючи місяць за місяцем ті роки, коли батьки мої могли повторити сю подорож». «Я кохавсь у сім селі, що назверх мало всі українські прикмети – біленькі, назверх чепурні хатки, солом'яні стріхи, садки, городи й перелазки, зарослі вербами «береги». «І коли я все-таки любив Сестринівку незвичайно, страшенно мріяв

про неї й линув душею до неї цілими десятиліттями мого життя, то се тому, що як-не-як се був, властиво, єдиний пункт, де я міг зв'язатися з українською стихією, доторкнутися до української природи, до її культури», – згадував він.

Михайло дуже любив діда Захарія. Коли 1880 р. хлопця віддавали на навчання до Тифліської гімназії, дід подарував йому ікону Христа Спасителя, яку відтоді той «возив з собою, як Еней своїх пенатів». Могила Захарія Івановича Оппокова була знищена, як і могила іншого діда – Федора Васильовича Оппокова. Але вчителі місцевої школи розшукали розібраний надгробок і 1996 р. відновили його.

Михайлова мама, Оппокова Глафіра Захаріївна (13 квітня 1847 р. – 30 січня 1918 р.), була середульшою у сім'ї. Скінчивши пансіон у Махнівці, «де її вчили російського й польського, гри на фортепіані і різних ручних робіт», 18-річна Глафіра 5 вересня 1865 р. обвінчалася з випускником Київської духовної академії, професором Київської духовної семінарії 35-річним Сергієм Грушевським. Її життя, досить небідне, все ж не було щасливим. Із семи дітей чотирьох родина поховала на Владикавказькому міському кладовищі. Вижили трое: Михайло, Ганна і Олександр. Мабуть, тому з особливою радістю сприйняла Глафіра Захаріївна появу онуків, яких мала трое: Катруся від Михайла, Олечка і Сергійко від Ганни. Мати переживала з дітьми їхні злети і невдачі. Але пережити останнє – січень 1918 р. – їй вже не вистачило сил. Коли більшовики, вдершись до Києва, спалили фугасами їхній будинок, матір, за свідченням Михайла Грушевського, «півживою винесли з пожару, і вона за кілька день умерла від страшних потрясень». Її таємно поховали на Байковому кладовищі, а 6 серпня того ж року Олександр Грушевський звернувся з листом до Київської духовної консисторії про дозвіл перенести останки матері «ближе к церкви и к могилам других близких людей». У пам'ять про матір сини започаткували серію видань під назвою «Шкільна бібліотека ім. Г.З. Грушевської». Під № 2 вийшла праця О. Грушевського «Житє і творчість Т.Г. Шевченка. 1814–1838».

Молодший брат Глафіри Захаріївни, Іполит Оппоков (1850–1933 рр.), закінчив Холмську гімназію (1868 р.) та Київський університет (1872 р.) і працював у держбанку в Петербурзі.

Віктор Іванович Оппоков (1804 р. – не пізн. 1880 р.) – старший брат Захарія Івановича Оппокова – здобув фах лікаря і, за «Споминами» М. Грушевського, «був дуже популярний хірург, практикував десь на Московщині і на складені гроші купив маєток в Пензенській губернії, й осівся там на старість». То було с. Сергієвська Вирга Нижнеломов-

ського пов. Пензенської губ. Свій маєток Віктор Іванович заповів небожеві – сину Захарія Івановича Іполиту. Мав дітей Віктора, Миколу, Євгена, Георгія, Валентину. Особливо цікава серед них постать Георгія Іполитовича Оппокова (1888–1938 рр.). Займався політичним рухом у роки навчання в Саратовській гімназії. Перебуваючи на засланні, у 1912 р. брав участь в експедиціях з дослідження Півночі. Після більшовицького перевороту 1917 р. займав вищі державні й партійні посади. Є підстави вважати, що звільнення М. Грушевського від арешту 1931 р. було спричинене заступництвом його двоюрідного брата – Георгія Ломова-Оппокова. За спогадами сина – Юрія Георгійовича, перебуваючи останні роки життя (1931–1934 рр.) у московському засланні, Михайло Сергійович часто гостював у родині Георгія Іполитовича Оппокова.

Найменша з дочок о. Захарія Павлина (1852–1939 рр.) у 1869 р. закінчила з відзнакою 1-ше Київське жіноче училище духовного відомства й обвінчалася зі священником, вихідцем з Тульської губернії, Михайлом Даниловичем Златоверховниковим (1842–1929 рр.). З 1878 р. він служив у Першій Київській гімназії, де й оселився з родиною. У 1888–1890 рр. у Златоверховникових мешкав і студент Михайло Грушевський, доживала віку овдовіла мати – Ганна Василівна. Подружжя Златоверховникових мало дітей Ольгу, Людмилу, Михайла, Володимира, Бориса.

Захарій Захарійович Оппоков (1845 – п. 1912 рр.) навчався на історико-філологічному факультеті київського Університету св. Володимира. Його наукова праця про князя Курбського 1872 р. була опублікована в «Університетских известиях», а потім – окремою книгою. З 1872 р. служив вихователем, а з 1878 р. – викладачем російської мови у Володимирському кадетському корпусі, де й мешкав з родиною. Перші півтора роки навчання в Університеті св. Володимира у розташованій у корпусі квартирі свого дядька жив Михайло Грушевський.

Також варто згадати про двоюрідних та троюрідних братів М. Грушевського: Іван Костянтинівич Оппоков (1871 р. – п. 1923 р.; брат у других Михайла Грушевського), Михайло Володимирович Оппоков (1879–1915 рр.; брат у третіх Михайла Грушевського), Олександр Григорович Черняхівський (1869–1939 рр.; брат у других Михайла Грушевського), Віктор Якович Топачевський (1866–1945 рр.; брат у других Михайла Грушевського), його син Олександр Вікторович Топачевський (1901–1975 рр.).

Висновки. Підсумовуючи вище зазначене, варто відзначити багатий на видатних церковних та наукових діячів род Оппокових, з якого похо-

дять мати М. С. Грушевського – Глафіра Захарівна Оппокова. Усі члени роду по материнській лінії мали середню та вищу освіту, посідали вищі партійні чини за радянської влади, були освітянами та медиками.

Незважаючи на часті переїзди по теренах Російської імперії, згодом, СРСР у дитячі роки

М.С. Грушевського, саме родина найбільше вплинула на світогляд та дала базову освіту. Любов до української історії, пісні та літератури – все це було передано юному М. Грушевському рідними людьми. Дружба та взаємодопомога між родичами не раз виручала М. С. Грушевського в життєвих негараздах та рятувала від ув'язнення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Великий українець, політик, історик і патріот Михайло Сергійович Грушевський: до 150-річчя від дня народження: бібліографічний покажчик/упор. Н. М. Вахненко; Департамент культури виконавчого органу Київської міської ради (Київської міської державної адміністрації); Публічна бібліотека імені Лесі Українки. Київ, 2016. 101 с. : портр., іл.
2. Великий Українець: Матеріали з життя і діяльності Грушевського / упоряд. і підготов. текстів та фотоматеріалів, комент. та прим. А. П. Демиденка; редкол. О. Т. Гончар та ін.; вступ. слово Л. М. Кравчука; післямова Ф. П. Шевченка. Київ : Веселка, 1992. 552 с.: іл.
3. Великі українці. Михайло Грушевський: до 150-річчя від дня народження Михайла Сергійовича Грушевського / уклад. В. О. Шарко; відп. за вип. І. М. Капленко. Суми : Сумський державний університет. Бібліотека. Інформаційно-бібліографічний відділ, 2016. 51 с.
4. Спомини. М. Грушевський / авт. передмови Ф. Шевченко; публікація С. Білоконя. *Щомісячний літературно-художній та громадсько-політичний журнал Спілки письменників України та Київської письменницької організації*. 1988. № 9. С. 115–140.
5. ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 2484, арк. 133.
6. ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 1475, арк. 158–165, 166.
7. ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 1344, арк. 233–238, 240, 271.
8. Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського) / М. Кучеренко, С. Панькова, Г. Шевчук; Музей історії міста Києва; Історико-меморіальний музей Михайла Грушевського. Київ : Кий, 2006. 662 с.

REFERENCES

1. Velykyi ukrainets, polityk, istoryk i patriot Mykhailo Serhiiiovych Hrushevskyyi: do 150-richchia vid dnia narodzhennia : bibliohrafichnyi pokazhchyk [The great Ukrainian, politician, historian and patriot Mykhailo Serhiiiovych Hrushevsky: to the 150th anniversary of his birth: bibliographic index] / [upor. N. M. Vakhnenko]; Departament kultury vykonavchoho orhanu Kyivskoi miskoi rady (Kyivskoi miskoi derzhavnoi administratsii); Publichna biblioteka imeni Lesi Ukrainky. Kyiv, 2016. 101 s. : portr., il. [in Ukrainian].
2. Velykyi Ukrainets: Materialy z zhyttia i diialnosti Hrushevskoho [Great Ukrainian: Materials on the life and work of Hrushevsky] / Uporiad. i pidhotov. tekstiv ta fotomaterialiv, koment. ta prym. A. P. Demydenka; Redkol. O. T. Honchar ta in.; Vstup. slovo L. M. Kravchuka; Pisliamova F. P. Shevchenka. Kyiv: Veselka, 1992. 552 s.: il. [in Ukrainian].
3. Velyki ukraintsi. Mykhailo Hrushevskyyi: do 150-richchia vid dnia narodzhennia Mykhaila Serhiiiovycha Hrushevskoho [Great Ukrainians. Mykhailo Hrushevsky: to the 150th anniversary of the birth of Mykhailo Serhiiiovych Hrushevsky] / uklad. V. O. Sharko; vidp. za vyp. I. M. Kaplenko. Sumy: Sumskyi derzhavnyi universytet. Biblioteka. Informatsiino-bibliohrafichnyi viddil, 2016. 51 s. [in Ukrainian].
4. Spomyuny. M. Hrushevskyyi [Memories. M. Hrushevsky]; avt. peredmovy F. Shevchenko; publikatsiia S. Bilokonia. Shchomisiachnyi literaturno-khudozhnii ta hromadsko-politychnyi zhurnal Spilky pysmennykiv Ukrainy ta Kyivskoi pysmennytskoi orhanizatsii. Kyiv, 1988. № 9. С. 115–140. [in Ukrainian].
5. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy [Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv], f. 127, op. 1011, spr. 2484, ark. 133. [in Ukrainian].
6. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy [Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv], f. 127, op. 1012, spr. 1475, ark. 158–165, 166. [in Ukrainian].
7. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy [Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv], f. 127, op. 1012, spr. 1344, ark. 233–238, 240, 271. [in Ukrainian].
8. Ya buv yikh starshyi syn (rid Mykhaila Hrushevskoho) [I was their eldest son (Mikhail Hrushevsky's family)] / M. Kucherenko, S. Pankova, H. Shevchuk; Muzei istorii mista Kyieva; Istoryko-memorialnyi muzei Mykhaila Hrushevskoho. Kyiv : Kyi, 2006. 662 s. [in Ukrainian].